

ІДЕЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ТВОРЧОСТІ ГУГО ГРОЦІЯ

Стаття присвячена аналізу правової спадщини видатного мислителя Середньовіччя Гуго Гроція, який був одним з фундаторів природного права і основоположником сучасного міжнародного права. Підкреслено, що основна заслуга Гроція в царині теорії природного права полягає в тому, що він сформулював її в термінах сучасного на той час гуманітарного знання, знання Нового часу. Гроцієві належить до представників раціоналістичної школи мислення з яскраво вираженим антропологічним забарвленням. Зазначено, що використання такої методології дослідження природного права не було його винаходом, оскільки інші вчені Середньовіччя також використовували таку методологію. Однак використання цієї методології Гроцієм довів до високого рівня досконалості, що дало йому можливість сформулювати поняття, розкрити сутність та описати прояви природного права в точних, вивірених виразах. Це надало знанню про природне право значно вищий, у порівнянні з його попередниками, рівень достовірності. Крім того, Гроцієм суттєво модифікував вчення про природне право та обґрунтував його співвідношення з внутрішньодержавним правом на етапі переходу суспільства від феодального до буржуазного, поклав початок відокремленню природного права від богослов'я, розкрив джерела природного і внутрішньодержавного права, зв'язок справедливості з правом, обґрунтував поділ міжнародного права і внутрішньодержавного права. Одним із головних здобутків Гроція є обґрунтування права на опір владі. Нарешті, Гроцієм став по праву фундатором систематичного вчення про тлумачення права – герменевтики.

Ключові слова: право, природне право, джерела природного права, природні права людини, право на опір, раціоналізм, герменевтика.

Гуго Гроцій (гол. Huig de Groot, народився 10 квітня 1583 р., помер 2 серпня 1645 р.) був обдарованим і всебічно освіченим нідерландським юристом і поетом, одним із фундаторів природного права і основоположником сучасного міжнародного права (основні праці – «Вільне море» (1609), «Про право війни і миру» (1625), «Вступ до голландської юриспруденції» (1631)). Його батько був куратором Лейденського університету. Вже в 15 років Гроцій здобув ступінь доктора права в Орлеанському університеті. Він присвятив себе вивченню протестантського богослов'я і був щирим християнином, однак був ще й вільним мислителем, справжньою пристрастю якого стали юридичні і державні справи.

У 1607 р. був призначений генерал-адвокатом Голландії, Зеландії і Західної Фрісландії. В 1613 р. як синдик м. Роттердама був членом провінційних зборів Голландії, провідником партії армініан, або ремонстрантів, яка вела боротьбу з партією гомаріан, або контраремонстрантів (відповідно за іменами професорів Лейденського університету Гомара і Армінія). Підтримував принцип терпимості в церковних справах. Як уяв-

ний зрадник, незважаючи на рекламу м. Роттердама, був засуджений до довічного ув'язнення. За допомогою хитрощів дружини йому вдалось втекти до Парижа, де мав покровительство короля. Тут він у 1625 р. написав свій головний твір «Про право війни і миру», який обезсмертив його ім'я. Однак у 1639 р., після того, як французький король позбавив його пенсії за вільнодумство, був запрошений канцлером до Стокгольма, де пропрацював 12 років. Прагнучи повернутись на батьківщину, де його начебто чекали, вирушив у Ростов, однак по дорозі 27 серпня 1645 р. помер [1, с. 21–24].

Оцінюючи свої митарства і свій внесок у правову науку, Гроцій писав: «Разом з тим тепер, коли мені випало на долю лише недостойне вигнання з батьківщини, так прославленої моїми працями, мені захотілось старанними заняттями в приватному житті прийти на допомогу юриспруденції, якій я служив раніше, наскільки міг, чесно, обіймаючи громадські посади. Багато хто до цього часу пробував надати цій галузі наукову форму, але ніхто не зумів зробити цього, та, правду кажучи, це було неможливо

виконати інакше, як ретельно відділивши те, що виникло шляхом установа, від того, що випливає із самої природи; на подібну обставину до цього часу якраз і не було звернуто належної уваги» [1, с. 52].

Внесок Гроція у розвиток науки природного права і права загалом важко переоцінити. Гроцій належить до представників раціоналістичної школи мислення. Звичайно, раціоналізм Середньовіччя виріс не на порожньому місці. Беручи витоки з давніх часів від Сократа (близько 469–399 рр. до н. е.), який вірив у те, що перш ніж пізнати світ, люди мають пізнати себе шляхом раціонального мислення, метафізики Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), та продовжуючись навіть у працях Цицерона (106–43 рр. до н. е.) з його істинним законом, в основі якого здоровий глузд, як зрештою, і в розумінні природного права інших стародавніх мислителів, в епоху Середньовіччя раціоналізм набув у Європі неабиякої популярності завдяки Фомі Аквінському (1225–1274), коментарям видатного схоласта Альберта Великого (1193–1280) до праць Аристотеля.

Як системне вчення раціоналізм було обгрунтовано у працях видатних мислителів Середньовіччя Рене Декарта (1596–1650), Бенедикта Спінози (1632–1677), Готфріда Лейбніца (1646–1716), Іммануїла Канта (1724–1804). В змаганні з емпіризмом, при цьому не відмовляючись від спостереження і накопичення фактів, а лише пояснюючи позитивний потенціал людської свідомості і людського мислення, розуму та ідей, раціоналісти далеко розширили горизонти гносеології, роль розумових зусиль особи в осмисленні людського буття і поясненні правових явищ. Щодо природного права, то варто погодитися з Дж. Г. Себайном і Т. Л. Торсоном, що найбільшого ступеня чіткості значення розуму у розумінні природного права, якого не було за античних часів, набуло саме у Гроція, який довів це розуміння природного права до рівня правових аксіом [3, с. 381].

Залишалось ще розірвати теологічні пута пізнання, за міцністю яких зірко слідувала папська курія, хоча вони й були вже дещо послаблені єзуїтськими авторами і кальвіністами (зокрема Й. Альгузієм). Гроцій впорався із цим завданням в досить своєрідний спосіб.

Спробуємо проаналізувати, як Гроцій розумів природне право, його зв'язок з теологією, дотримуючись максимально точно його логіки і формулювань.

Основна заслуга Гроція в царині теорії природного права полягає в тому, що він сформулював її в термінах сучасного на той час гуманітарного знання, знання Нового часу. Гроцій, майстерно спираючись на авторитет та праці давніх філософів, юристів, полководців, поетів і навіть на міфологічні постаті (Демокріта і Платона, Цицерона і Аристотеля, Євфемія і Фулідіда, Марія і Ахілла, Карнеада і Помпея, Сципіона Африканського і Діона Пруссійського, Феодосія і Юстиніана, Аккурсія і Бартола, Ульпіана і Кассія, Флавія і Плінія, Гая і Сенеки, а також релігійні джерела), суттєво модифікував вчення про природне право та обгрунтував його співвідношення з внутрішньодержавним правом на етапі переходу суспільства від феодального до буржуазного, поклав початок відокремленню природного права від богослов'я.

Гроцій, погоджуючись з Аристотелем щодо поділу права на природне і волевстановлене, так визначає природне право: «Право природне є диктат здорового розуму, яким та чи інша дія, залежно від її відповідності або невідповідності самій розумній природі, визнається або ж морально ганебним, або ж морально необхідним; а відповідно, така дія або заборонена, або ж приписана самим богом, творцем природи» [1, с. 71] («Natural right is the dictate of right reason, she wing the moral turpitude, or moral necessity, of any act from its agreement or disagreement with a rational nature, and consequently that such an act is either forbidden or commanded by God, the author of nature»).

В основі такого розуміння Гроцієм природного права лежить уявлення про дотримання людьми правил співжиття, властивих людському розуму, таких як утримання від чужого майна, повернення чужої речі і повернення отриманої від неї вигоди, дотримання обіцянок, відшкодування шкоди, завданої винними діями, відплата за заслужене покарання, співмірність у розподілі благ між окремими людьми [1, с. 46]. Це право у власному сенсі слова, підкреслює Гроцій, має дуже відмінну природу, тому що «воно полягає в тому, щоб надавати іншим те, що їм вже належить, і виконувати покладені на нас по відношенню до них обов'язки»; оскільки дії, до яких належать подібного роду приписи, вже є належними чи недозволенними за своєю суттю, то цей висновок зберігає силу і у випадку допущення, що бога немає (чого не можна робити, застерігає Гроцій, не вчиняючи найтяжчого злочину, віддаючи тим самим данину панівній

церковній ідеології. – А. 3.), ювелірно мотивуючи це тим, що саме природне право можна з певними підставами приписати самому богу, «оскільки йому було вигідно, щоб такі начала були нам властиві» [1, с. 47].

Оскільки дотримання договорів вимагається природним правом (необхідне існування певного порядку взаємних зобов'язань між людьми, який є найбільш природним), то з цього джерела випливає внутрішньодержавне право. Багато хто намагався надати цій галузі наукової форми, зазначає Гроцій, але ніхто не спромігся зробити це, але це було й неможливо, не відділивши того, що створене установленнями, і того, що випливає із самої природи, оскільки те, «що випливає із природи речі, завжди є тотожним самому собі і тому без зусиль може бути приведені в наукову форму; те ж, що виникло шляхом установлення, часто змінюється в часі і різне в різних місцях, а тому позбавлене будь-якої наукової системи, подібно іншим поняттям про єдині речі» [1, с. 48]. Тут бачимо визначення співвідношення природного права і позитивного права, яке було властиве тогочасній науці: якщо позитивне, «установлене» право можна змінити, не творячи насильства над розумом, то природне право випливає із природи речей, і його не можна змінити волею людини чи навіть владою держави.

Які ж джерела природного і внутрішньодержавного права? Гроцій вважав, що «матір'ю природного права є сама природа людини, яка спонукала б її прагнути до взаємного спілкування, навіть якби ми не потребували нічого; матір'ю ж внутрішньодержавного права є саме зобов'язання, прийняте за взаємною згодою; а оскільки останнє отримує свою силу від природного права, то природа може вважатись неначе прашуром внутрішньодержавного права» [1, с. 48]. Одному й іншому властива користь.

Гроцій відповідає також на питання про зв'язок справедливості з правом. Він демонструє на прикладі громадянина, який порушує внутрішньодержавне право заради своєї вигоди; в цьому випадку громадянин тим самим «підриває основу власного свого блага і блага свого потомства, так точно і народ, який порушує право природне і право народів, назавжди підриває основу свого спокою в майбутньому» [1, с. 48–49]. Навіть якщо дотримання права не обіцяє прямої вигоди, прагнення до цього свідчить не про дурість, а про мудрість. Полемізуючи з одним із співрозмовників Платона, який стверджує про

те, що закони винайдені через страх перед загрозливою образою і що люди примушуються свого роду силою до дотримання справедливості, Гроцій відносить це лише до тих установлень і законів, які повинні забезпечувати реалізацію права, і що лише в такому сенсі можна визнати правильним вислів про те, що право є воля найсильнішого, чи що право не отримує свого зовнішнього існування, якщо позбавлене сили для впровадження у життя. Насправді слабкі, бажаючи уникнути пригнічення сильніших, ніж вони, об'єднуються «для встановлення і дотримання спільними силами правосуддя, щоби, не будучи в стані нарізно рівнятися силами з могутніми, здолати їх спільно» [1, с. 48–49].

Раціоналізм Гроція має яскраво виражене антропологічне і аксіологічне забарвлення. Людина для Гроція є моральною істотою, наділеною розумом, невід'ємними правами, прагнення якої до збереження і розвитку своєї особистості є неоспорюваним. Гроцій підкреслює гідність людини як найвищу цінність, «яку слід ставити найвище за все» [1, с. 160].

З позицій природного права Гроцій обґрунтував поділ міжнародного права і внутрішньодержавного права. Міжнародне право, яке визначає відносини між багатьма народами або їхніми правителями, має джерелом саму природу, або встановлене законами божими, або ж введено мовчазною угодою. Гроцій не оспорує божественного одкровення і тут, однак воно не може бути основою міжнародного права, оскільки не визнається всіма народами, на відміну від народного права, яке є для всіх народів обов'язковим [1, с. 44]. Право божественне надано або людському роду, або одному народу. Відомо, каже Гроцій, що закон божий був тричі даний людському роду: відразу після створення людини, з тим з метою спокути людського роду після потопа і згодом Христом після повної спокути людського роду [1, с. 75].

Дослідження питань війни і миру Гроцій здійснює також з погляду природного права, розпочинаючи з питання, чи може бути війна справедливою і чи дозволено коли-небудь воювати. Це питання Гроцій пропонує виводити із самої природи. Право природне, згідно з Гроцієм, не відкидає війни. Первинними спонуканнями природи є почуття самозбереження, власного блага, уникнення загибелі (Марк Тулій Ціцерон), збереження єства, дотримання усього, узгодженого з природою, і уникнення

противного цьому. Метою війни є збереження фізичної недоторканності і життя, збереження речей, корисних для життя, що відповідає цим спонуканням. Так само їм відповідає застосування сили за необхідності досягнення цих цілей. Далі має відбутися пізнання відповідності речей з самим розумом, який є найголовнішою властивістю живої істоти. Саме пізнання відповідності, в якій полягає гідність, і яку слід ставити найвище за все, притягує безпосереднє устремління душі. Хоча ці спонукання природи і повертають нас до здорового розуму, сам здоровий розум має бути дорожчий того, що повертає нас до нього [1, с. 83–84].

Але здоровий розум і природа суспільства забороняють застосування не всякого насильства, а лише такого, яке несумісне із самим суспільством, яке порушує чуже право, оскільки суспільство має мету забезпечити користування своїми надбаннями кожному загальними силами і за загальною згодою. Легко зрозуміти, каже Гроцій, що це мало б місце навіть тоді, коли не була б введена приватна власність, оскільки життя, тіло і свобода так само становили б надбання кожного, а тому посягання на них було б порушенням справедливості. Тому передбачуваність і турбота про самих себе не суперечить природі суспільства, «поки не порушується цим чуже право, і тому сила, що не порушує чужого права, – законна» [1, с. 85]. Справедливі причини війни достатньою мірою очевидні за самою природою. Сказане Гроцієм підкріплює думкою Цицерона: «Такий не писаний, але природжений закон, якому ми не навчилися, якого не сприйняли, не вчитали, але який запозичили, почерпнули, витягли у самої природи; якому не навчені, але відповідно до якого створені – закон, який проголошує, що якщо наше життя піддається небезпеці внаслідок підступності або насилля озброєною рукою з боку розбійників або ворога, то будь-який засіб позбавлення – дозволено» [1, с. 86–87].

Одним із головних здобутків Гроція є обґрунтування права на опір владі. Розпочинає він із посилання на думку усіх благочесних людей про те, що не потрібно коритися наказам влади, що суперечать природному праву і божим заповідям [1, с. 159]. Згідно з природою, продовжує Гроцій, усі мають право чинити опір насиллю.

Однак ставлячи питання про те, чи можливо чинити опір верхній владі або підпорядкованим їй органам, що діють за уповноваженням верхньої влади, Гроцієм говорить, що зазвичай

війна проти влади як такої природним правом не дозволена [1, с. 159]; ще меншою мірою вона дозволена святим письмом («воздати кесарю кесарево», «той, хто противиться владі, противиться божому установленню») [1, с. 160]. І все це тому, що держава встановлена для забезпечення суспільного спокою, безпеки усіх підданих, а тому їй належить певне верховне право над нами і нашим надбанням, оскільки це необхідно для здійснення державних цілей [1, с. 159]. Так само загальні закони, хоча вони й не всі задовольняють, є набагато більшим благом, аніж життя, позбавлене будь-яких норм, або свобода кожного обирати собі норми свавільно [1, с. 161]. Тому повсюдно недоторканність народу, верхньої влади і однієї особи, наділеної верхньою владою, охороняється суворими законами і покараннями, біблійними закликами до смирення, чого не можна було б досягти за наявності можливості у підданих чинити опір владі [1, с. 160].

Набагато важливіше для Гроція питання, чи зв'яже нас закон про неспротив за наявності великої і явної небезпеки [1, с. 165]. (Причому мова не йде про вимоги законів, виконання яких може загрожувати смертю, наприклад, заборона солдатам покидати сторожовий пост у разі крайньої необхідності; щодо всіх інших громадян, то Гроцієм допускає їхнє право на опір, однак лише за крайньої потреби і за умови, що опір не шкодить державі і не призведе до загибелі багатьох невинних [1, с. 166]).

На це питання Гроцієм відповідає цілком однозначно: «...по-перше, якщо правителі підпорядковані народу – або ж із самого початку отримали владу від нього, або ж стали до нього в підпорядкування згодом, ...то у випадку порушення ними закону або вчинення ними злочину їм не тільки можливо противитися силою, а й за необхідності і карати на смерть... по-друге, якщо цар або хто-небудь інший зречеться влади або ж явно покине правління, то потім до нього вважалось дозволеним все, що допустимо щодо приватних осіб» [1, с. 171].

Досліджуючи питання зобов'язань, які випливають із власності, із договорів, клятв, державних угод і урочистих зобов'язань, Гроцієм не міг обійти питання їх тлумачення сторонами, оскільки від цього вирішальною мірою залежить їх дотримання і виконання. Наукові результати, яких досяг Гроцієм у цій сфері, дають підстави вважати його фундатором систематичного вчення про тлумачення права –

герменевтики. Враховуючи те, що зобов'язання можуть стати нікчемними, якщо кожний вкладатиме в них будь-який зміст, Гроцій вважає за необхідне користуватись відповідними правилами тлумачення [1, с. 401–418]. До таких правил він відносить: 1) потребу вживання слів у власному сенсі, не в граматичному, а в звичайному застосуванні тих, «у чиїх руках право, суд і правила мови» (якщо неможливе ніяке інше тлумачення, що вело б до інших висновків); 2) необхідність розуміння технічних термінів згідно з галуззю знання; 3) вимогу застосування тлумачення лише у разі двозначності слів, залежно від характеру суперечності або ж самоочевидності (тлумачення за предметом зобов'язань, за наслідками, за зв'язками

у зобов'язаннях, за добросовісними і формально правовими діями, за особистими і реальними угодами, за часом і місцем вчинення договорів тощо). Гроцій вводить поняття розширювального і обмежувального тлумачення, формулює граматичний, логічний та історичний види інтерпретації права.

У подальшому низка філософів, зокрема, Т. Гоббс (1588–1649), Дж. Локк (1632–1704), Самуель фон Пуфендорф (1632–1694), Христіан Томазій (1655–1728), Христіан фон Вольф (1679–1754), Іммануїл Кант (1724–1804), Фрідріх Шиллінг (1775–1854), Жан-Жак Руссо (1712–1778), поглибили обґрунтування природного права з позицій раціоналізму, уточнили обсяг природних прав особи.

Список літератури

1. Антропологические очерки ученых о праве и государстве // Древность человеческого рода. Происхождение видов и положение человека в природе. Три публичные лекции М. И. Шлейдена / пер. с нем. Н. Бакстъ. – Издание второе с прибавлением лекции академика К. М. Бера о древнейших обитателях Европы. – С. Петербургъ, Издание О. И. Бакста, 1865.
2. Гуго Гроций. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – Репринт с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994.
3. Себайн Джордж Г. История политической думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

A. Zayets

THE IDEAS OF NATURAL LAW IN THE LEGACY OF HUGO GROTIUS

The article is devoted to the analysis of legal scholarship attributed to Hugo Grotius, the famous philosopher of Middle Ages. He was one of the founders of natural law and current international law. The focus is made on the fact that his biggest contribution within the boundaries of natural law is that he formulated it within the contemporary humanitarian knowledge as the knowledge of the New Time. Grotius belongs to rationalist school of thought with clear anthropological focus. It is also stressed that this was not his invention, while other scholars of the same age did also use it. However, the application of this methodology by him provided possibility to formulate the essence, and describe the ideas of natural law using exact thorough phrases. This provided the knowledge of natural law a higher level of authenticity. Moreover, Grotius has substantially modified the scholarship concerning the natural law, described its correlation with state law in the period of societal passage from feudal to bourgeois state, started the differentiation of natural law from theology, pointed out the sources of natural and state law, the connection of justice and law, the division between national and international law. One of his most important achievements is the grounding of the right to the protest against the ruling power. Finally, Grotius has become the founder of the systematized study on legal interpretation called hermeneutics.

Keywords: law, natural law, sources of natural law, natural human rights, right to the protest, rationalism, hermeneutics.

Матеріал надійшов 17.11.2017